

שלושה דורות בשליחות הקהילה.

הבדלי רשמים בין סב, אב ונכד, רבני משפחת ענתבי
ממסעות שד"רות בשליחות קהילת הספרדים בצפת, המאה ה-19.

אליעזר ענתבי - חפר^{1,2,3}

-
1. רופא אחראי לשכה, לשכת הבריאות המחוזית, חיפה, משרד הבריאות.
זוכה פרס שר החינוך והתרבות ליוצרים בתרבות היהודית, התשנ"ג - 1993.
מומחה לבריאות הציבור M.D. B.Sc. M.P.H.
 2. החוג למנהל מערכות בריאות, מכללת עמק יזרעאל, מרצה בכיר.
 3. אוניברסיטת New England, המכללה לישראל.

כתובת למשלוח:

ד"ר אליעזר חפר, רח' אורנים 12, קרית טבעון 36043

כתובת דוא"ל : lbhHefer@Matat.health.gov.il

eliozh@yvc.ac.il

, 050-6242791, 04-8632950

הקדמה

לעיתים עדויות ממקור ראשון כיומני מסע וספרי זכרונות, מספקים תיעוד ריאלי וחי אודות חוויותיו של השד"ר בשליחותו לאיסוף כספי חלוקה מארצות הניכר למען הקהילה אותה הוא מייצג באחת מארבעת ערי הקודש.

כשאין בנמצא מידע מתועד אלא מסורה משפחתית מתגלגלים סיפורי מסע ותולדות חיים מדור לדור ומתקבל הרושם כאילו לא היו אותם מסעות אלא דבר של מה בכך. יתר על כן סביב גרעיני אמת נקשרים סיפורים עטורי תהילה אודות ארוע זה או אחר.

הרב יהודה שבתאי רפאל ענתבי, זקנו של זקני, היה שד"ר כוללות הספרים בצפת באמצע המאה ה-19 ויצא לשני מסעות שליחות ארוכים. אולם החומר שנשאר ממסעותיו הינו בעיקר מסורה משפחתית ומספר תעודות היסטוריות.

לעומתו, בנו בכורו – הרב אליהו רחמים יצא אף הוא לימים בשליחות הכולל. אולם ממסעו נותר תיעוד מלא של פנקס חשבונות הכנסות (תרומות ל"חלוקה") והוצאות (ולמחייתו והוצאות נסיעה). בפנקס זה [1] מתעד ר' אליהו רחמים גם את כל התלאות והייסורים שנגרמו לו בדרכו הקשה.

הנכד, יהודה חיים ענתבי, דור שלישי לאותה משפחה נתלווה לאביו ר' אליהו רחמים, במסעו המפרך. אף הוא השאיר אחריו תיעוד קצר של זכרונותיו מאותו מסע.

במאמר זה אספר את סיפורם של שני השד"רים הצפתיים למשפחת ענתבי אב ובנו ואעמיד את סיפורי המסע של הסב הבן והנכד זה מול זה. הקבלה זו תמחיש עד מה רב המרחק בין נפלאות המסע שצברו המסורות המשפחתיות כפי שסופרו מאב לבנו משך חמש דורות, ועד המציאות העגומה כפי שהיא עולה ממקור ראשוני עלום המצוי בארכיוני כתבי היד של הספריה הלאומית.

הרב יהודה שבתאי רפאל (היש"ר) ענתבי (1808-1889)

בשנת 1808, לפני כ- 200 שנה לערך נולד סב – סבי, יהודה ענתבי בחלב הסורית, היא "ארם צובא" כשמה בפי היהודים. יהודה נולד למשפחת רבנים וותיקה ושורשית. דודו ר' אברהם ענתבי שימש בכהונת הרב הראשי של העיר משך 40 שנה ופרסם ששה ספרים¹. בן דוד אחר שלו הינו ר' יעקב ענתבי רבה הראשי של העיר דמשק בשנת 1840 וגיבור פרשת עלילת דמשק המפורסמת.

(איור מס' 1). כנהוג בקרב יהודי ספרד, נקרא יהודה גם על שם אבותיו, ושמו השני, שבתאי על שם אבי זקנו, ר' יצחק בן שבתאי ענתבי. ר' יהודה שבתאי רפאל ענתבי כשמו המלא, היה נוהג לקצר שמו ולחתום בראשי תיבות - היש"ר ענתבי.

כמשפחת רבנים, אנשי הספר, הותירו הדורות השונים אחריהם חיבורים בכתובים, אם בדפוס ואם בכתב יד. הפרסומים הקדומים ביותר שיש בידינו משושלת הרבנים הינם בית אב" **[2]** (ש"ות) וקונטרס בשם "אהל יצחק" **[3]** שנכתבו על ידי זקנו של יהודה (היש"ר).

מסורות משפחתיות שונות חלוקות באשר לארועים שעברו על היש"ר בשנותיו הראשונות, אך אין מחלוקת על כך שנתיתם בגיל צעיר.

לפי מסורה אחת התייתם מאביו עוד כשהיה ברחם אמו ועל כן נקרא בשם אביו יהודה. דודו ר' אברהם ענתבי, רבה הראשי של חלב משך 40 שנה במחצית המאה ה-19, לקחו תחת חסותו, וגידלו כבנו. כשבגר והגיע למצוות נשלח על ידי דודו ר' אברהם לדודתו שבצפת בכדי שילמד תורה מפי גדולי המקובלים באווירת עיר הקודש.

לפי מסורה אחרת עלו שני הוריו מחלב אל העיר צפת, ישבו בה ושם התייתם יהודה משני הוריו במגיפת הכולירע שפקדה את העיר בשנת 1812, כאשר היה קרוב לגיל ארבע שנים ולכן הקדימו חיים לשמו המלא. מאותה עת דודתו היא שטיפלה ודאגה למחסורו.

בנעוריו היה מחובשי ספסלי הישיבה ומלתמידיו של האדמו"ר – ר' משה גיגי². בנוסף למד גם מפיו של האדמו"ר הרדב"ז. **[4]**

בשנת 1822 פגע בצפת הרעש הראשון אשר מוטט את בתיה הצפופים ארצה כמגדל קלפים על יושביהם. בגיל זה היה היש"ר בן מצוות. על כך מספרת המסורה המשפחתית "...שעות מספר לפני שאירע האסון נכנס לשיבה ראשה הרב משה גיגי והודיע לחכמיה ותלמידיה: "דעו לכם כי הערב בשעה 23:00 תפרוץ רעידת אדמה. בתים יתמוטטו, ואנשים רבים ייפגעו. עצתי לכם כי תמצאו בעוד מועד מקום מחסה" סיים דבריו, נטל בגדיו ויצא אל התל הסמוך...

¹ על הספרים שחיבר נמנים: חכמה ומוסר, אוהל ישרים, יושב אוהלים, מר ואוהלות, פני הבית, פני אוהל מועד. (וראה במקורות לאיור 1 שבמאמר זה, פירטתי כמה מהם שיצאו בהוצאת מכון הכתב)

² ר' משה גיגי נולד בשנת תקנ"ט באלג'יר **[8]**.

חכמי צפת לא אבו שמוע לו ביניהם גם היש"ר. לא זו בלבד אלא אף שאננותו התירתו לעלות אל גג הישיבה ולשאוף אוויר צח. לפתע לפני שהספיק להתבונן בארבע רוחות השמים, כמה רוח זלעפות, נשאתו והשליכתו אל אחד העצים הסמוכים. מיד לאחר מכן בא האסון ונשמע קול רעש אדיר: בתים נהרסו ורבים נספו – אף בית המדרש לא ניצל מחורבן... עם שוך הסערה ירד היש"ר מהעץ והלך אל רבו, מסתבר שהלך לפייסו על שלא שמע בעצת חזונו... [5]

על למדנותו ושקדנותו הרבה מספרת המסורה המשפחתית את הסיפור הבא:

"פעם אחת קרא בספר הקבלה בבית דודתו ומבר ששקע בלימודו לא שם לב כי ידו נחתכה מחפץ חד בשולחן, דם רב ניגר אך הוא לא שם לב לכך. דודתו – שהרגישה בזעזוע זמן, נרעשה מאוד והשביעה אותו שלא יקרא עוד בספר קבלה לעולם." [6]

בהגיע היש"ר לשנתו העשרים התפקד יחד עם יתר יהודי הארץ במפקד ארבעת ערי הקודש שערך ד"ר אליעזר הלוי בשנת 1839 במצוות השר משה מונטיפיורי.

הוא תועד שם ברשימת יהודי צפת באופן הבא:

"שמו: חכם שבתי ענתבי
 נולד: אר"ץ (ארם צובא)
 גילו: 20 שנה
 מצב כלכלי: עני
 מעשיו ועיסוקיו: למדן
 מצב משפחתי: רווק" [7]

נובע ממפקד זה כי יתכן שהיש"ר נולד בעשור שנים מאוחר יותר מאשר המסורה המשפחתית. אותה תקופה של ראשית המאה ה-19 בצפת היתה רדופת פגעי טבע מלחמות ופרעות בקהילה היהודית. אלו מלמדים קצת על המאורעות שעברו על היש"ר בצעירותו [4].

בשנת 1831 נכבשה צפת על ידי אבראהים פחה – מצביאו של מושל מצרים מוחמד עלי. ראשית שלטונו היתה טובה ליהודים שכן הוא ביטל כמה מיסים שהיו מוטלים על תושבי האיזור והכריז שכל עושה רעה ייענש. כשנה וחצי אחר הכיבוש המצרי, הגיעו שמועות ליהודי צפת כי הפלאחים הערביים שבסביבות העיר מתכוננים לשלול ולבזז אותם. יהודי צפת שלחו מכתבים למושל שישב בעכו אשר הוציא את אזהרת השלטונות שכל הפוגע ביהודי צפת ייענש. אולם השקט הזה לא האריך ובשמונה בסיוון תקצ"ד (1834) עלו מוסלמים מהכפרים היהודים ופרעו ביהודים, עינו אותם פצעו בהם ובזזו אותם מכל רכושם. כדי שלא יתלוננו בפני השלטונות הבריחו הבוזזים את היהודים למצודת צפת ונעלו אותם שם עירומים בחוסר כל משך 33 יום. בזכות כסף שלקחה עמה אחת הנשים הצליחו הנצורים לקנות את מחייתם בימי המצור.

לבסוף בא מפקדו של אברהם פחה לצפת, שחרר את הנצורים והצליח לאלץ את הבוזזים להחזיר ליהודים עשירית מרכושם.

בשנת 1837 (תקצ"ז) ארעה רעידת האדמה השנייה של צפת שהיתה קשה ואיומה מקודמתה, על כן כונתה בשם "הרעש הגדול". כאלפיים איש ניספו והניצולים יצאו פצועים ובעלי מום.

כשנה לאחר מכן (1838) פרץ מרד הדרוזים כנגד המושל אברהם פחה. גם הפעם הפכו יהודיה של צפת קורבן לטבח שוד וביזה. מצבו של היש"ר על רקע זה לא היה קל. מלכתחילה גורלו הכלכלי היה כשל שאר בחורי הישיבה העניים. משהגיע לפרקו שודך כראוי לייחוסו, בן שושלת רבנים ספרדית, לבת משפחת מזרחי שהיתה אף היא בעלת יחוס רבני ושורשי : גראציה בת הרב נחום מזרחי. אולם הפרעות החוזרות ונשנות ביהודי העיר ומכות הטבע לא איפשרו את הגשמת השידוך. בצר לו פנה היש"ר למשה מופנטיפיורי במכתב אישי בבקשה לעזרה :

"זה קרוב לשני שנים שאני משודך עם בת מעלת עטרת הרב... ויען אין ידי משגת כי נגעה בי יד ה' ברעש ובשלל (=בשוד א.ח.) פעם ושתיים ושלוש.. ובפרט כי אחרון הכביד צרת הפלשתים כי במעט בגדים אשר הזמנתי לחופה לקחו אותם הפלשתים" במכתבו זה מספר היש"ר כי הלווה לחמו לעתיד סך 500 גרוש. הוא קיווה כי חמו יממן את חופתו מסכום זה אלא שחמו השיב פניו ריקם לאחר שרכושו שלו נשדד [8]. גם רינה די פראנקו, חמותו של הרב נחום מזרחי, פונה בתחינה בעבור חתנה ומתארת את מצבו הבלתי נסבל של אדם אמיד שנדרדר מנכסיו, אשר אין בידו עתה אפילו כדי לחתן את בתו לחתנה המיועד (היש"ר ענתבי) : "וידוע כל .. כי חתני היה עשיר לפי שיעור האנשים היושבים פה העירה שבה משליחות תונס ואגפיה מראכס הגיע וצרור הכסף הביא בידו....ובהרעש נפל כלוכל אשר לו הלך בבניין החצר ובהוצאות העיר ולא נשאר לו...ועתה בא זמן נישואין ביתו הגדולה שפסק עם החתן (היש"ר) להכניסה לחופה בחג השבועות. ועבר הזמן ולא מצא ידו. ואם היה מוצא ללוות עשרים למאה היה לוח ועושה חופת בתו". [8]

נראה שמונטיפיורי נעתר לבקשתו ולבקשותיהם של שאר יהודי צפת, כיוון שלפי המסורה המשפחתית התחתן היש"ר בגיל 21 עם הכלה המיועדת בשנת תקצ"ט, בת 18 היתה בנישואיה [8]. חייו עמה לא היו מאושרים אלא רוויי צער ומחסור. כל הילודים שנולדו מתו סמוך ללידתם.

מסע שליחותו הראשון של היש"ר תקפ"ז (1827)

מספר חודשים אחר חתונתו, בגיל 21, בחר כולל הספרדים למנות את היש"ר ענתבי כנציגם ושליחם לאיסוף כספי החלוקה מקהילות ערבסטאן (צפון אפריקה). נראה שמידותיו הטובות ולמדנותו הפכו אותו למועמד ראוי לשליחות קיומית זו.

בשנת תקפ"ז (1827) לערך [9] יצא היש"ר לשליחותו זו במסעו הראשון ובו נלוותה אליו רעייתו גראציה מזרחי¹. היש"ר צויד בכתב מינוי מטעם ראשי כוללות הספרדים וחיבר פיוט מרשים במיוחד אותו ביקש להעניק לקהילות היהודיות בתמורה לנדיבות לבן בכספים שהעלו למען יהודי צפת. לימים בנו ר' אברהם יעקב ענתבי פרסם את הפיוט הזה במלואו בסוף הספר באור החיים לר' חים כפזי, והעיד עליו שאביו "יסדו...בהיותו שד"ר בערי ערב ביסתאן בהיותו בן כ"א שנים" [10]: "אשיר ואודה לאל חי – ותיטב לו שבח,

לכבוד תנא בר יוחאי, איש אלוקים קדוש הוא

איש נאזר בגבורה, ממנו תצא תורה, אז ראה ויספרה אספקלריא מאירה הוא

ניצוץ משה רבינו הוא האיר את עינינו, זוהר קודשו ראינו..." [10] (איור 2)

באקרוסטיכון הפיוט חתם המחבר: "אני יהודה שבתאי רפאל ענתבי שליחא דרחמנא חזק" הפיוט אכן נתקבל בברכה בארצות המזרח ונדפס לימים בספר "הילולא רבה" שיצא לאור באי ג'רבה שבתוניס (תרפ"ט).

בשובו משליחותו המייגעת לצפת איכות חייו חזרה למצבה הקודם. רעייתו נותרה עקרה ומצבו הכלכלי נשאר דל. הוא המשיך בתלמודו והיה לרב.

המסורה המשפחתית מספרת כי אמונתו החזקה ותנאי חייו הקשים עוררו בו ציפיה משיחית עזה עד "שכל ימיו היה ממרר בבכי ובתפילות לביאת המשיח וגאולת ישראל ומכיריו ואנשי צפת כינוהו "המשיח" על שום אדיקותו באמונת הגאולה" [5]

מסופר עוד לדמותו כי נודע כענוותן, סירב שיתארוהו בשום תארי גדולה וכבוד, היה גומל חסדים טובים לאחרים וחולק מהמעט שבידו.

מסע שליחותו השני של היש"ר, שנת 1866.

בשנות השישים של המאה ה-19, כאשר היה היש"ר כבן 57 שנה, דובר בכוללות צפת על הצורך בשיגור שד"ר לשליחות. אותם שנים היו שחונות והיה רעב כבד בגליל, ומצוקת מחייה בקרב יהודי צפת.

דעתם של ראשי הקהילה נחה משליחותו הקודמת של היש"ר והוא היה מועמד לצאת לשליחות גם בפעם זו. המסורה המשפחתית מתארת כי האדמו"ר ביקש לברכו ולעודדו לצאת לשליחות. הוא חזה לו שליחות מוצלחת וברכה בחייו האישיים:

¹ א. יערי [9] משעריך את שנת השליחות לפי גילו של היש"ר ענתבי בעת השליחות. כיוון שבנו ר' אברהם ענתבי מעיד עליו שיצא לשליחותו הראשונה כבן 21 ומכיוון ששנת פטירתו ידועה ושהיה כבן שמונים. אולם לפי המסורה המשפחתית ידוע ששנת לידתו 1808 ולכן יצא לשליחותו בשנת 1829 לערך.

"אל ידאב לבך שילדיה של אשתך זו כולם מתים. אתה עוד תחזור ארצה עם אשה אחרת והיא תביא לך הרבה ילדים וכולם יהיו יראי שמים." "האדמו"ר חזה גם , לפי אותה מסורה, כי כשישוב משליחותו זו יהיה אדם עשיר. [4,5,6]

בחודש סיוון שנת 1866 (תרכ"ו) יצאו היש"ר ואשתו גראציה בשליחות שניה מטעם הכולל. בכתב המינוי לשליחותו מציינים ראשי הכוללות את הרעב "אשר לא היה כמוהו לעולמים" [11]. (איור 3) התחנות הראשונות במסעו היו לארצות צפון אפריקה, לכורדיסטאן, חזרה למצרים, ומשם המשיך את מסע שליחותו עד הודו הרחוקה. שליחות זו ארכה שנים ספורות.

מספרת המסורה המשפחתית שבתחנת ביניים במצרים , בדרכו להודו, התארח אצל הרב כאסקי ולן בביתו. "שם ראה את ביתו הקטנה והיפה : קאדון שמה, אשר היתה בעלת קול ערב. היא רקדה ושרה לכבודם של האורחים. גראציה אשתו קנאה בנערה זו ואסרה עליו לדבר עמה...." [4,5]

על דרכו הארוכה להודו לא ידוע רבות, אך ידוע שהגיע לעיר בומבי ואף נשתכן בה לשנים ספורות. יתכן שדאג להעביר את כספי החלוקה לקהילה שבצפת טרם יציאתו להודו. ישנם כמה סיפורי משפחה מסורתיים עטורי נפלאות אודות שהייתו בבומבי , הודו.

כאשר הגיע לעיר, נתקבל בכבוד רב, על ידי משלחת נכבדי קהילת בומבי ובראשה העשיר שבנכבדי הקהילה, דוד ממשפחת ששון (איור 4). "הוא הזמינו להיות סמוך על שולחנו כל זמן שהותו בעיר, כמאמר חז"ל: הנהנה מסעודה שתלמיד חכם שרוי בתוכה – כאילו נהנה מזיו השכינה" בבוא היש"ר ז"ל לבית מארחו היתה שעת צהריים בני הבית ואורחים קרואים המתינו בקוצר רוח לבואו. כאשר הסבו לארוחה הוגש בשר לשולחן. נתן היש"ר עיניו בו וקרא במפתיע לתדהמת המסובים : "למען השם – הסירו פיגול זה מעל פני ! בשר זה נבלה וטרפה הוא אל תיטמאו באלה!" דבריו היכו בתדהמה את בעל הבית רעייתו ואורחיו. רגעים מספר נדמו והדיבר ניטל מפיהם וכאשר התאוששו קמעא פתח בעל הבית את פיו ואמר : " רבינו, כלום חשודים אנו בעיניך כאוכלי נבלות וטרפות ? לא, ענה היש"ר, חלילה מזאת, יודע אני בכם כי אנשים כשרים אתם ואולי מן השמים נשלחתי כדי להציל אתכם מעוון. עתה שאלו וחקרו היטב כיצד הגיע בשר פיגולים זה לביתכם..." הדממה שנפלה בעקבות דברי היש"ר שנאמרו מתוך בטחון גמור הופרה בשאלת בעל הבית לרעייתו , מי קונה בשר לבית ? השיבה האישה " פלונית – אלמונית, אשה נאמנה ומסורה הממונה על צרכי הבית". ואשר לבשר הוסיפה רעייתו ואמרה כי היא עצמה הדריכה אותה לראשונה אל הקצב ממנו עליה לקנות והזהירה אותה פן תסטה ממקום זה. "הזעיקי אותה לכאן" אמר אדון ששון ואומנת הבית באה. שאלתו הראשונה היתה : את קנית את הבשר ?

- כן אדוני

- ממי ?

- תשובה לא ברורה , גמגום , מעין מחנק בגרון, עני ברור ! נשמע קולו של בעל הבית,

- אין תשובה

ולאחר שחזר על השאלה בקול רם פרצה האשה בבכי שמתוכו נשמע סיפור מקוטע :

"הלכתי כדרכי לקנות בשר מן המקום אשר אני רגילה בו ומצאתיו נעול ובמקום לחזור על עקבי

ולומר לגבירתי השיאני ייצרי ושניתי ממנהגי , קניתי מן הקצב שמולו..."

מה עלה בגורלה של האשה אינו מענייננו, אך זאת נאמר, כשכשוך הסערה אשר קמה בשל מעשה

מביש זה ולאחר שכל הכלים אשר על השולחן הורדו ממנו במהירות מסחררת נגשו המארחים

ואורחיהם אל היש"ר ואמרו לו :

"רבינו – נביא אתה בתוכינו"

"לא בני" ענה היש"ר בצניעותו האופיינית " לא נביא ולא בן נביא אנוכי, דעו לכם חכמינו אמרו

"הבא ליטהר – מסייעין בידו". ...כאשר הוגש הבשר לשולחן עלה ריחו באפי כריח נבלה חד וחרף

ונודה להשם יתברך – שהציל את כולנו מעוון" [4,5,6]

לפי מסורת המשפחה - מאורע זה שניתן לו פרסום רחב על ידי בעל הבית ואורחיו העלה את

יוקרתו אל היש"ר ואת הערכת יהודי בומבי אליו.

בזכות זו השיג 3 הישגים שכל שד"ר היה שואף להם :

הראשון – החלטת ראשי הציבור והקהל למנוע מהיש"ר להדפק על פתחי נדיבים כמקובל כדי

לקבל תרומתם. מלאכה זו טענו הם אינה לפי כבודו וצריכה להיעשות על ידי אחרים וכך אכן עשו

על הצד הטוב ביותר.

ההישג השני – בא לישי"ר מידי מארחו הנכבד למשפ' ששון, אשר היה מקורב לבכירי ממשל בריטי.

הודו היתה מושבה בריטית . ששון המליץ בפני השלטונות להעניק אזרחות בריטית לישי"ר ולימים

הפכו לנתין בריטי . נתיות בריטית זו עברה בירושה לכל צאצאי המשפחה מדור לדור¹.

ההישג השלישי לו זכה מידי מארחו היה מתוך דאגה לשלומם ולתנאי מחייתו כאשר ישוב לארץ .

לפיכך הציע לספק לו באופן בלעדי את צבע ה"נילה" (צבע תכול ששימש למטרות שונות) כך

שימכור אותו ברווח נאה למחיתו. עוד מספרת המסורה כי "בזמן שהייתו של היש"ר בבומבי הלך

רבה הראשי של העיר לעולמו. הקהילה שנותרה בלא מנהיג רוחני הפצירה ביש"ר וביקשה ממנו

שיכהן כרבה הראשי, הוא נעתר להם וישב שם מספר שנים" [4,5,6]

¹ בסניף הקונסוליה הבריטית בחיפה לשעבר היה תלוי אילן יוחסין מפורט של בני משפחת ענתבי . תחילתו ביהודה שבתאי רפאל ענתבי. הקונסוליה ערכה מעקב אחר כל הצאצאים המשתייכים למשפחה כבדקה על הנפקת פספורט בזכות צאצאות לנתין בריטי. על יהודה רשמו Yehuda Shabetai Anteby; also known as "Shabetai Rabbi Entevy. B. 1802 or 1817 in Bombay / Calcutta / or Safed" ; עותק האילן באדיבות מר פליקס ענתבי.

"כאשר מלאו ימי שליחותו בהודו שם פעמיו אל ארץ ישראל אך בשובו ממסעו היו הדרכים מייגעות ופתלתלות ורעייתו גראציה (לבית מזרחי) אשר לא הספיקה להביא לו ילדים, נפטרה בתלאות המסע." [5,6]

בדרכו ארצה חזר דרך מצרים עם אבלו הכבד וחנה בה עד שיתאושש מאבלו. על תקופה זו מספרת המסורה כי היה "חבר בית הדין הרבני, כיהן כשני בבית הדין וגם עסק במסחר למחייתו. היתה לו חנות בה מכר "כחול" לכביסה". הוא התגורר בבית הרב כאסקי אשר אירחו בראשונה, שם למד להכיר את קאדון בת הרב ולבסוף נשאה לו לאשה. לפי המסורה המשפחתית מלאו לה 14 שנה בלבד בנשואיה עם היש"ר. [4,5,6]

לא ברור לפי המסורות הללו אם היש"ר שב עם עושרו מבומבי או שצבר את הונו במצרים, אך עדות על מצבו הכלכלי הטוב בעת הזו מספק הסיפור הבא: "יום אחד החליטו יורשיו של הרב משה יוסף (מרקאדו) אלגאזי איש חינוך ואיש הספר שחי במצרים, למכור את כל אוצרות אוספי ספרייתו על כתבי היד העתיקים שבה¹. היש"ר רכש את כל הספריה כולה" [4]. לא ברור כמה שנים ישב היש"ר במצרים אך לימים עלו הוא אשתו וילדיו הצעירים חזרה לצפת עם רכוש רב. על שליחותו השניה של היש"ר מעיד בנו ר' אברהם יעקב ענתבי, בהקדמה לספר "באור החיים" באופן הבא: "רבי אבא... שהיה שד"ר כולללות עיה"ק צפת"ו לכל ערי ערביסטאן וערי הינדיא ונתמנה שם לרב ראשי ומו"צ גם מטעם... מלכות האנגלי יר"ה, ובחזרתו לעיה"ק צפת"ו בא מצרימה ונתאכסן בבית הרב כמהר"א ישראל... ובאותו זמן יורשי הרב כמהר"ם (כבוד מוריני הרב משה) אלגאזי מכרו מדרשו ל הרב הנזכר כל ספריו ועט"ר (ועטרת ראשי) רבי אבא קנה כל הישיבה והספרים..." [12]

תלאות המסע חזרה לצפת לא היו קלים עליו בגילו. מספרת המסורה "הטלטולים ותלאות הדרך שוב הכריעו את בריאותו והוא נפל למשכב עם הגיעו לצפת.. אחד מרמי המעלה, מבני אומות העולם אך לא מחסידיו, דבש וחלב תחת לשונו ולבו מלא עורמה בא לבקר אותו ומשיצא מעל פניו הרים היש"ר עיניו ואמר: "ריבונו של עולם! כתוב ונתתי אדום תחתך, ורבותינו אמרו: אל תקרא אדום אלא אדם. אם נגזרה עלי הגזירה יהא זה כפרתי... ונאמר שלמחאת היום חש אותו אדם ברע ומת מיתה חטופה ואילו היש"ר חלצתהו חמה וקם על רגליו בריא ושלם" [5]

היש"ר חי את שארית חייו בצפת והמסורה מלאה סיפורי נפלאות אודותיו ואף על נסיבות פטירתו וקבורתו בערב יום כיפור בשנת תרמ"ט 1889. בממונו בנה בית כנסת קטן ברחוב בו התגורר אשר היה ידוע בפי תושבי צפת "כניס ענתבי" (בית הכנסת של ענתבי). מבנה קטן זה עומד על תילו עד

ליום זה ברחוב הנמוך ביותר בצפת העתיקה ונקרא כיום "שערי רחמים". עוד מסופר על עושאו של היש"ר כי "כשנולדו בניו נפל עליו פחד עין הרע, מחשש לילדיו וכיוון שהיו לו האמצעים הדרושים לכך קנה את כל הבתים שבסביבת ביתו" [4,5]

הרב אליהו רחמים ענתבי (1852-1920) [4] ובנו יהודה חיים ענתבי

כפי שניבא האדמו"ר ליש"ר טרם צאתו לשליחותו השניה נולדו לו ולרעייתו השניה קאדון לבית הרב כאסקי שמונה בנים. ר' אליהו רחמים היה בנם בכורם.²

אודות ילדותו – אין המסורה המשפחתית מרחיבה למעט הסיפור הבא המתאר את חייו של היש"ר בצפת בחזרתו משליחותו השניה ובביתו קולות צהלת ילדים: "בביתו של היש"ר גדלו וחונכו שמונה בנים, הרעש והמהומה שהקימו סביבם אם מתוך שחוק וקלות ראש ואם על "קוצו של יוד" במריבה ביניהם היתה לצנינים בעיניו של היש"ר הלמדן והעניו ולאחר שהתרה בהם חזור ושנה לבל יפריעוהו במעשיו ובלימודיו ולא אבו לשמוע קרא ממעמקי לבו:

"ריבוננו של עולם! מלא כל משאלות לבם לטובה אך פזרם במקומות שונים שלא ידורו בעיר אחת..." ותפילתו נתקיימה לימים לפחות בחלקה השני... [5]

ר' אליהו רחמים בכורו הוא היחידי משמונת בניו, אשר נשאר וחי כל חייו בצפת.

ר' אליהו רחמים גדל על ברכי תורה ונאמר עליו שהיה "תלמודי מובהק". הוא בגר והיה לחכם מחכמי צפת ושמו נודע כדרשן בעדתו. שלושה חיבורים תורניים שכתב, "טוב טעם" "טעמי תורה" ו-"אמרי שבת" נותרו ככתבי יד בידי צאצאיו.

אודות חייו האישיים מלמדנו בנו יהודה חיים אשר נולד ביח טבת תרל"ח (1878), בזכרונות כואבים אך חיים מאוד שכתב [14]. מזכרונותיו המצוטטים במאמר זה אשר העלה כנראה בשנת השבעים לחייו, עולה כפי שידוע גם ממסורות משפחתיות אחרות, שעושרו של היש"ר לא היה נחלתם של ילדיו. יתר על כן נראה כי אף בחייו לא נהנו ילדיו מחיי שפע. וכך מסביר בזכרונותיו הנכד יהודה חיים את הפער שבין עושרו המתועד של הסב לעוניו של אביו שלו.

"כנראה הסבא ז"ל שהיה אחד האמידים בצפת וצדיק תמים רודף צדקה וחסד אהב לתת צדקה דצנעא. עד כי מסופר שנתן בשר למשפחות הזקוקות ולא נודע בעיר מי הוא האלמוני הזה המחלק מדי שבוע בשבוע ומספק את צרכי השבת למשפחות האלה בסודיות גמורה. סבי היש"ר המשיך

¹ על למדנותו של ר' יוסף משה אלגאזי, היותו מורה ליברלי ואיש הספר ועל אוצר ספרייתו אפשר ללמוד מתוך אגרות שכתב לר' חיים עמרם ופורסמו על ידי ר' י. מ. טולדאנו [13].

² קיימת סתירה שאינה ניתנת לגישור בין מועד הולדתו המשווער לפי המסורה של אליהו רחמים (1852) ובין שנת יציאתו של אביו לשליחותו השניה (1866). אין בידי סימוכין נוספין לעניין שנת הולדתו וודאי שנפל כאן שיבוש.

בנוהגו זה עד קץ כל בשר ונגלה מי הוא האלמוני הלז וזה היה בערב כפור תרמ"ט (מועד פטירתו א.ח.) [14]

סיפור זה מצאתי בגרסאות דומות במסורות המשפחה ממקורות שונים [4,5].

על עוניו של ר' אליהו רחמים וילדותו בצל העוני מעיד בנו, יהודה חיים ענתבי [14]:

"אבא ר' אליהו רחמים ענתבי היה מחובשי בית המדרש ופרנסתו היתה מצומצמת כי בהתקבל חלוקה מהכסף שאוספים המשולחים, היה מקבל חלקו ולא היה זה מספיק לכלכלת בני ביתו ונתון היה לדאגת יום יום... וכמו היה תמונה זו לנגד עיני, ביום חמישי שהוא יום ההכנות לשבת הלכתי בעקבותיו והסל בידי, עברנו את כל ככר השוק בצפת שהיה הומה אנשים וירקות ופירות מכל המינים ובכל זאת לא הכנסנו כלום לסל ולא ידעתי מה פשר העניין. רק זאת הרגשתי שמדי עבור אבא אל חנות של ערבי הסתכל והמשיך בדרכו הלאה עד סוף הכיכר ואז חזר על עקבותיו. טיול זה ארך יותר משעה והנה נכנס אבא לחנות שהיה מסתכל בה מדי עברו ארוכות וקצרות ופנה לחנווני זקן ומוכר וביקש ממנו הלוואה לצרכי שבת בהבטחה לסלק זה בסוף השבוע הבא ואז ראיתי שהקניות החלו והסל נתמלא.."

במקום אחר מתאר הבן יהודה חיים את חייו בצל העוני: "זכורני פעם שכאשר אזל לה השמן, התחילה לבקש את אבא שיקנה שמן. והמסכן קצרה ידו מספק צרכי הבית והיה אומר: מה עלי לעשות האקרע את בשרי ואעשה ממנו אטריות? ואמא המנוחה כאשת חיל אמיתי המכבדת את בעלה ולא רוצה להרגיזו סובלת בדומיה...

וכאשר באתי אליה (אל אמי א.ח.) לבקש ממנה פת לחם ושמן לקחה הבקבוק ומצתה אותו והסתפקתי בטיפות ספורות שנטפו על הלחם. והלכתי לאכול בדומיה כי ידעתי את מצב הכלכלה בבית. ילדותי עברה בצנע. רק בשבת היה מנהגו של אבא להוציא לכבוד שבת בהרחבה כי מוקיר שבת היה ואגב זכות השבת נהנינו כולנו והיה מאכלינו דשן ופירות לא חסרו לקינוח סעודה. לכן המעבר משבת לחול היה קשה עלינו מאוד, רוח עצבת שרתה בבית וכולנו חכינו בכליון עיניים לבוא השבת." [14]

שליחותו של הרב אליהו רחמים ענתבי, שנת 1894.

אודות הנסיבות לשליחות שארכה כשנה [14], איננו יודעים זולת עדותו של בנו בזכרונותיו: "והנה הגיע תורו של אבא אליהו רחמים ז"ל לנסוע בשליחות לארצות תרכיה, אוסטריה וסרביה ויקח אותי לבן לווייה" [14] (איור מס' 5) על הקורות אותו במסע השד"רות מספר ר' אליהו רחמים בגוף ראשון בפנקס החשבונות שערך בכדי שיוכל להוכיח נקיון כפיו בשובו לראשי

הקהילה עם סכום הכסף שבידו, שקיפות מלאה זו של הכנסות (תרומות) והוצאות (למסע ולמחיה) מלווה בהערות אישיות על הקורות אותו ואת בנו בהגיעם לקהילות השונות.

"זהו ספר פנקס חשבון המשמש כניסה והוצאה... בשליחותי בעזרת העוזר האמיתי..."

...יום ג' שנכפל בו כי טוב ונסענו אני ובני הי"ו בחברת ידידים... ובאנו לבירות וירדנו במלון אני

ובני, לכל לילה גרוש אחד מלבד האכילה וישבנו (שם) שבעה ימים... [1], (איור מס' 6)

קבלת הפנים שהגורל זימן להם במקומות שונים לא היתה אחידה אך עצוב לקרוא אודות היחס

הצונן בו היה נתקל לעיתים השד"ר ועד כמה רחוקה התמונה שמצייר יומן המסע הזה, מתהילות

הסיפורים הנקשרות בסיפורי שד"רים באופן כללי ומסיפורו של אביו דור אחד בלבד לפניו:

"רודוס - יום ב' בערב יצאנו מבירות אני ובני הי"ו בפאפור (מעין סירה) והשכירות 3 מג' לכל

אחד ואחד מאתנו ועבר עלינו צער מרוח דרום ומשבר סלעים, ולא אכלנו ולא שתינו שתי לילות

כלל עד שהגענו לאי רודוס הנזכר" [1]

לעיתים הגיע השד"ר אליהו רחמים לקהילה שראשיה היו מסוכסכים בינים ומכך היה עמל כפליים

כדי לקבל את עזרתם במגבית למען כספי חלוקה, כפי שמלמד על הקורות אותו ברודוס:

"ויש קוצר רוח בעיר הנזכרת, נתאכסנו בבית החכם רבי קודרון, כי הגבאי – לא היה לו דעת

צלול בעבור הריב שהיה בעדם (ביניהם – א.ח.). ואח"כ עמדתי בכל עוז ותעצומות לעשות

שלום בעדם ולא יכולתי כי חכם רבן... הוא קשה, וישבתי שם ארבע ימים (לשם משימת השלום

הזו- א.ח.). ואח"כ הפצרתי בהם שיעשו לי גבייה (מגבית) והם טענו טענות שהזמן בוגד והגבילים

ואח"כ... הביאו מה שקצב ה', ישלם ד' פעלם..." [1]

היו מקומות שבהם הקהילה לא היתה ערוכה ומאורגנת כך שאיש לא המתין לקבל פניו ונאלץ

היה לחזור על הפתחים כעני בפתח :

"בודרון – יום ג' כג' סיוון יצאנו בפאפור קטן ונצטערנו צער גדול כי אמרו (ראשי הקהילה ברודוס

א.ח.) שאין להם לשכור מכיסם (לסירה גדולה – א.ח.) ולזה שכרנו פאפור קטן והיה לנו צער גדול

והשכירות 23 לכל אחד ואחד.

ובליל יום ד' שעה ה' באנו לעיר הזו והעיר סוכרת (מסוגרת – א.ח.) ונכנסנו לקאדווי (אכסניה

א.ח.) של הגריגו (הנוצרי) ימח שמו וזכרו וכל הלילה לא ישנו מפחדנו מהם בפרט כי היה זה גוי

אשר לא נדע לשונו, (ובבוקר) באנו לבית הגביר ברוך גלאנטי הגבאי.... והקהילה – כולם עובדי

אדמה וחורשים על הבהמה ובחול לא ישבו מניין...

וישבנו שם שבעה ימים ובשבת לא טעמנו בשר כי (הגבאי א.ח.) הוא עני ה' ירחם עליו ועל עולליו

ולא יכולתי להכביד ומה שנמצא בידו בקופה 95 בעבר, ניתנו 50 גרוש לשד"ר הקודם ונשאר 45

גרש, הפציתי בו עד בוש ונתן לי לירה טורקי אחת....וברוך פודה ומציל ברוך שמו הביאנו עד קולון והיא עיר הגרים ויש בה 3 ישראלים והיטו אלינו עורף ולא פנים ונתכעסתי עליהם כי ישבנו מסוף הלילה על כתף (=שפת א.ח.) הים בין הגרים בקרדות (סירות הדייגים א.ח.) עד שהאיר היום וחשבתי לקחת מהם אפילו שכירות הספינה הקטנה מן הפאפור לעיר... ולא יכולתי – וזימן לנו ד' עגלה המשברת הגוף ושכרנו ובאנו למילאס ועל הדרך יש קאדוני (גובה מסי דרכים א.ח.) צריך לירד ולתת כל אחד ואחד לירה..

מלמין – יום ב' שבתי למלמין מאזמיר – ובאנו לעיר מלמין במסילת ברזל, ושם אסור שהשד"ר הבא יילך כי הם עניים ועקשים והגבאי משה גלאדין עקש ואכל הקופה והייתי עמו במחלוקת גדולה וקללתי אותו והוא קלל אותי ולקח בגדי והוציא אותי מן ביתו לחוץ ולא יכולתי לקחת ממנו מאומה והגעתי לעיר מגנציא.. ומשם אל.... כי בכל המקומות שאנו הולכים צועקים שהם עניים ורעבים ללחם ה' ירחם עליהם ועלינו וישיב שבותינו לעיר קודשינו. והגענו לבורנאוז – והלכתי לסיניור שלמה אלאזראק ונתן לי גבייה עוד 5 ... ובאותו יום בעצמו תיארתי כי לא נתנו לי אפילו פינג'אל קהווי וישבתי שפון ברעב ובצער.

איידין – שכרו לנו לאיידין ונצטערת ונחליתי מהפאפור ששבר עצמותי,

ד' יאמר די לצרותינו.. [1]

מובן שאין בדוגמאות אלו מיומן המסע הרחב של ר' אליהו רחמים להעיד על כלל הקהילות. היו מקומות בהם קיבלו את האב ובנו בסבר פנים יפות, אולם זוהי תמצית התמונה המתקבלת – דרכי מסע קשות, דרך המלווה ביסורים, רעב, גובי מסי דרכים, מחסור במקומות לינה ובמזון סכנת נפשות בשיט על אוניות רעועות או פחד שוד (שהרי השד"ר היה נושא את כל כספו על גופו), מחלות וכי"ב.

עצוב לחשוב על הבן יהודה חיים אשר נאלץ לראות את אביו במצבים אלה ולהתלוות אליו במסע כה קשה. בזכרונותיו מספר הבן יהודה כי אף סופו של מסע התלאות הזה היה מר כמהלכו, אולם הוא מוצא בנפשו גם נימה של טעם אופטימי לסכם את החוויה המרה ככזו שהעשירה את עולמו: "...והנה הגיע תורו של אבא – אליהו רחמים ז"ל, לנסוע בשליחות לארצות תורכיה אוסטריה סרביה ויקח אותי לבן לווייה. שאר חברי שנלוו לאבותיהם בשליחות כזאת קיבצו גם נדבות בשביל עצמם וישבו ברכוש מה, אך אנוכי סירבתי ללכת בדרך זו ולכן חזרתי ריקם...

גם מעט הכסף שצבר אבא בשבילי, בגמר השליחות קנינו בסמרנה יין וכאשר הבאנו אותו לצפת מצאנוהו שהחמיץ, ושבתי ריקם. אך רכושי התרבותי התפתח לראות ערים וכפרים, אנשים שונים

ושפות שונות, בדרכי למדתי לדבר שפניולית, איטלקית ומעט תורכית. ומקץ שנה חזרנו

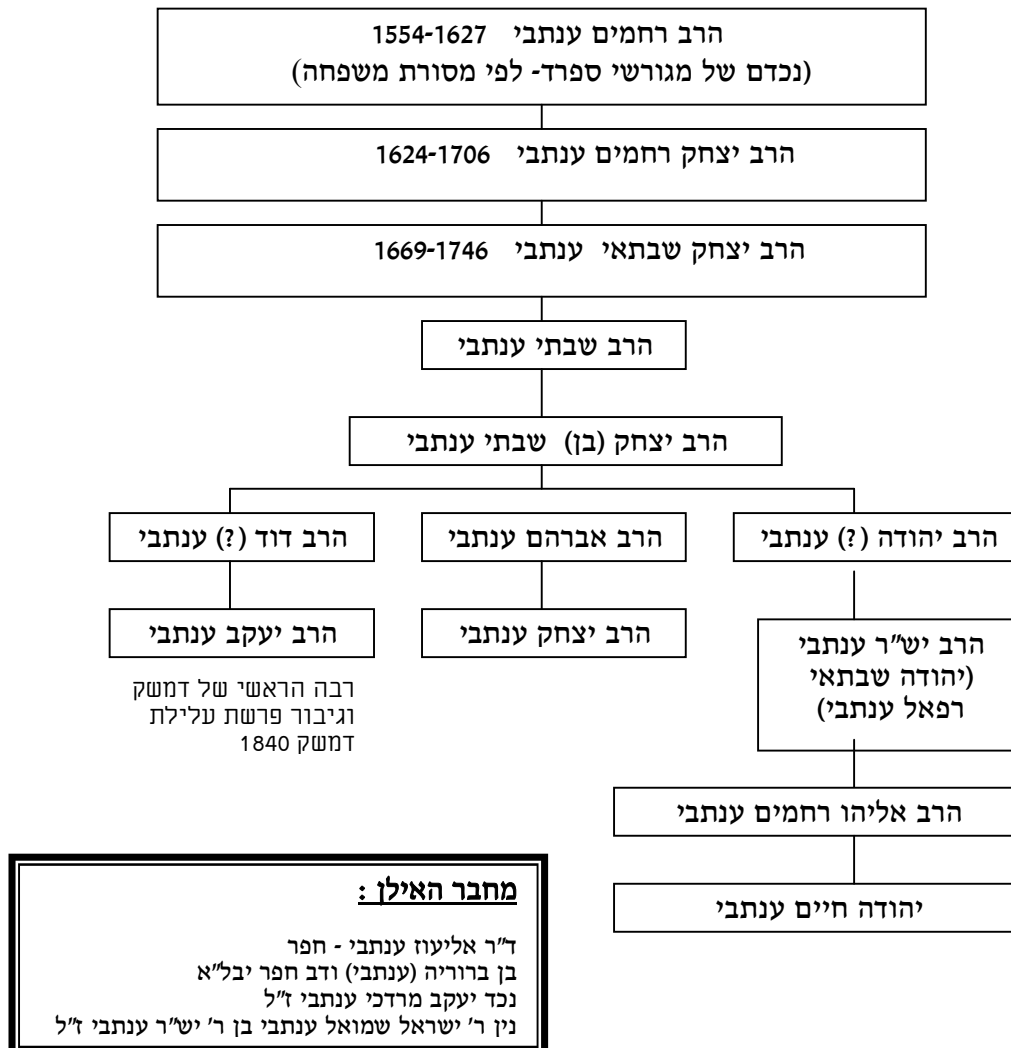
הביתה..."[14]

נוכל לסכם ולומר כי אין ספק שגורל האב – יש"ר ענתבי, ובנו ר' אליהו רחמים, היה שונה. שהרי היש"ר חזר משליחותו השניה לאחר שנים מספר, בהן כיהן כרב קהילה ויתכן שתפקיד זה בלבד היה בו כדי לאפשר לו לצבור ממון. יתר על כן המסורה המשפחתית מציינת כי השליחות הזו נתנה בידיו קשרי מסחר שאפשרו לו להתעשר בחזרתו לצפת.

לעומתו בנו, ר' אליהו רחמים, חזר כמרבית השד"רים לדלות חיי העוני שבקהילתו. אולם בולט גם ההבדל שבין המסורה אודות שליחותו של היש"ר, העוטפת גרעינים של אמת בקישוטי תהילה ומעשי ניסים, לבין מציאות מסעו של ר' אליהו רחמים אשר נגלית מאסמכתאות של מקורות ראשוניים.

לגבי דידנו, בני המשפחה המשמרים את המסורה מדור לדור, פחות מהותי לחקור היכן מסתיימת האמת באותן מסורות והיכן מתחילה אגדה ויש להניח שלעולם לא נדע. עבורינו, מסורות האגדה אודות זקנינו מכילות גרעינים של אמת, כפנינים בצדפות אשר אותן לעולם לא נוכל יותר לפתוח.

איור מס' 1
אילן היוחסין של רבני משפחת ענתבי לדורותיהם.

מקורות:

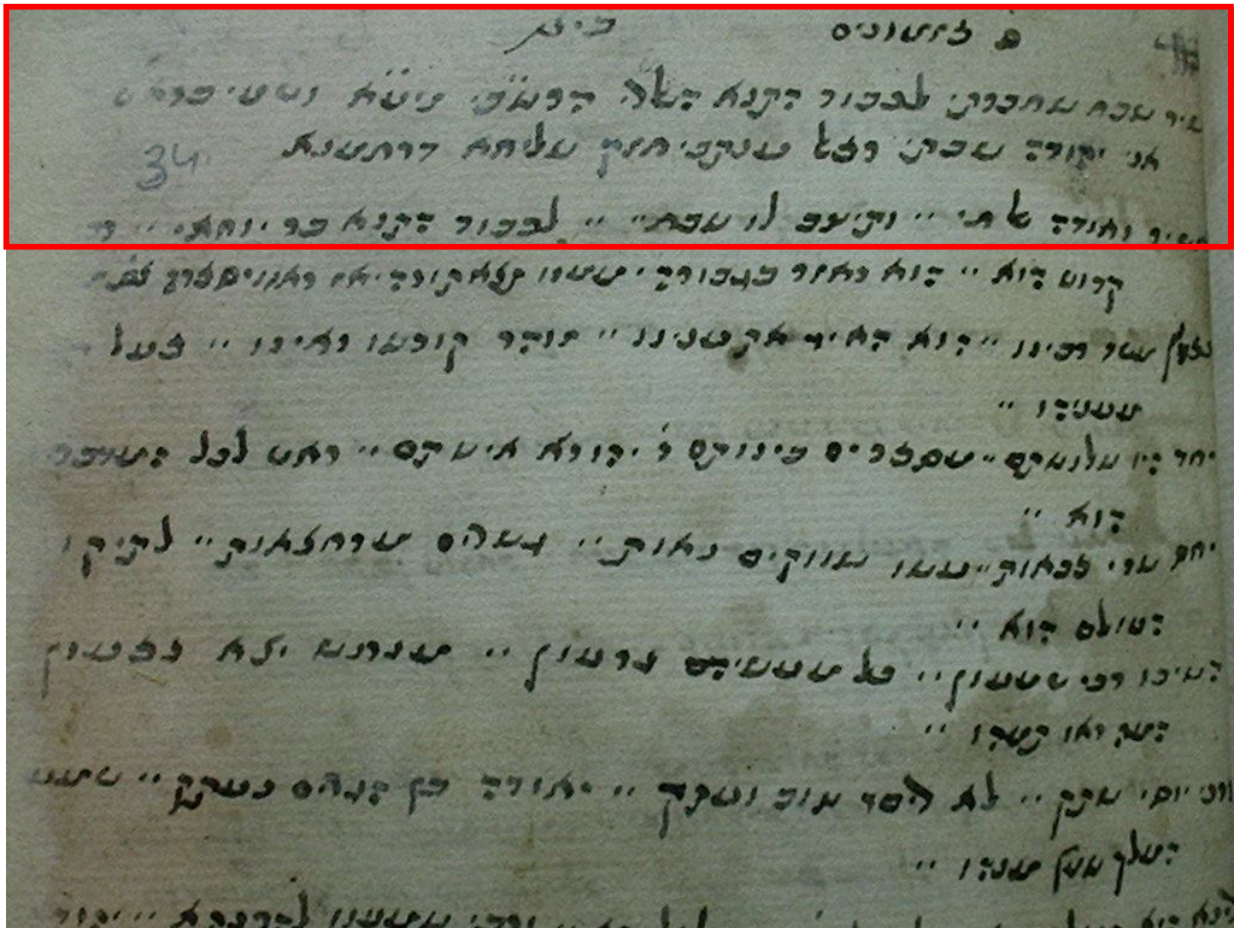
1. שני הדורות הראשונים באילן נסמכים על מסורה משפחתית בלבד כפי שמסרו אפרים ענתבי ושלומי ענתבי הנ"ל ואין להם תימוכין נוספים במקורות. (אפרים ענתבי, הערות בכתב יד – על אילן יוחסין ש. ענתבי).
2. לאנניאדו ציון דוד, ספר לקדושים אשר באר"ץ – לתולדות חכמי ורבני אר"ץ (חלב) הוצאת דב"ש מהדורה שנייה, תשי"ח, עמ' קמ' - קמט'.
3. גאון משה דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל - חלק שני, הוצאת המחבר, ירושלים, התרצ"ח, עמ' 521-525.
4. הקדמותיו של הרב עזרא בצרי להוצאות המחודשות של ספרי ר' אברהם ענתבי בהוצאת מכון הכתב : יושב אוהלים, מכון הכתב – ירושלים, תשמ"ז-תשמ"ט (1989), חכמה ומוסר, מכון הכתב – ירושלים, תשס"א ספר מר ואהלות, מכון הכתב – ירושלים, תשמ"ד ספר אהל ישירים, מכון הכתב – ירושלים, תשמ"א.
5. כתבי יד (אוטוביוגרפיות, זכרונות ומכתבים – unpublished data) של שלושת נכדיו של הישר א. סבי יעקב מרדכי ענתבי (בן הרב ישראל שמואל ענתבי) - מכתביו לבן דודו לשמיעה ענתבי אוגוסט 1973 ב. אפרים ענתבי (בן הרב אברהם יעקב ענתבי) מכתבו לשלומי ענתבי – פברואר 1988, זכרונות ואוטוביוגרפיה (כ"י – 14.6.1992) תולדות המשפחה (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך) אילן יוחסין (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך) ג. שמעיה ענתבי (בן הרב אליהו רחמים ענתבי) – לתולדות משפחת ענתבי ואוטוביוגרפיה (כ"י – 46 עמ', שנות השמונים) ד. ענתבי שלומי, תולדות משפחת ענתבי, אילן יוחסין 1990 (19 עמ')

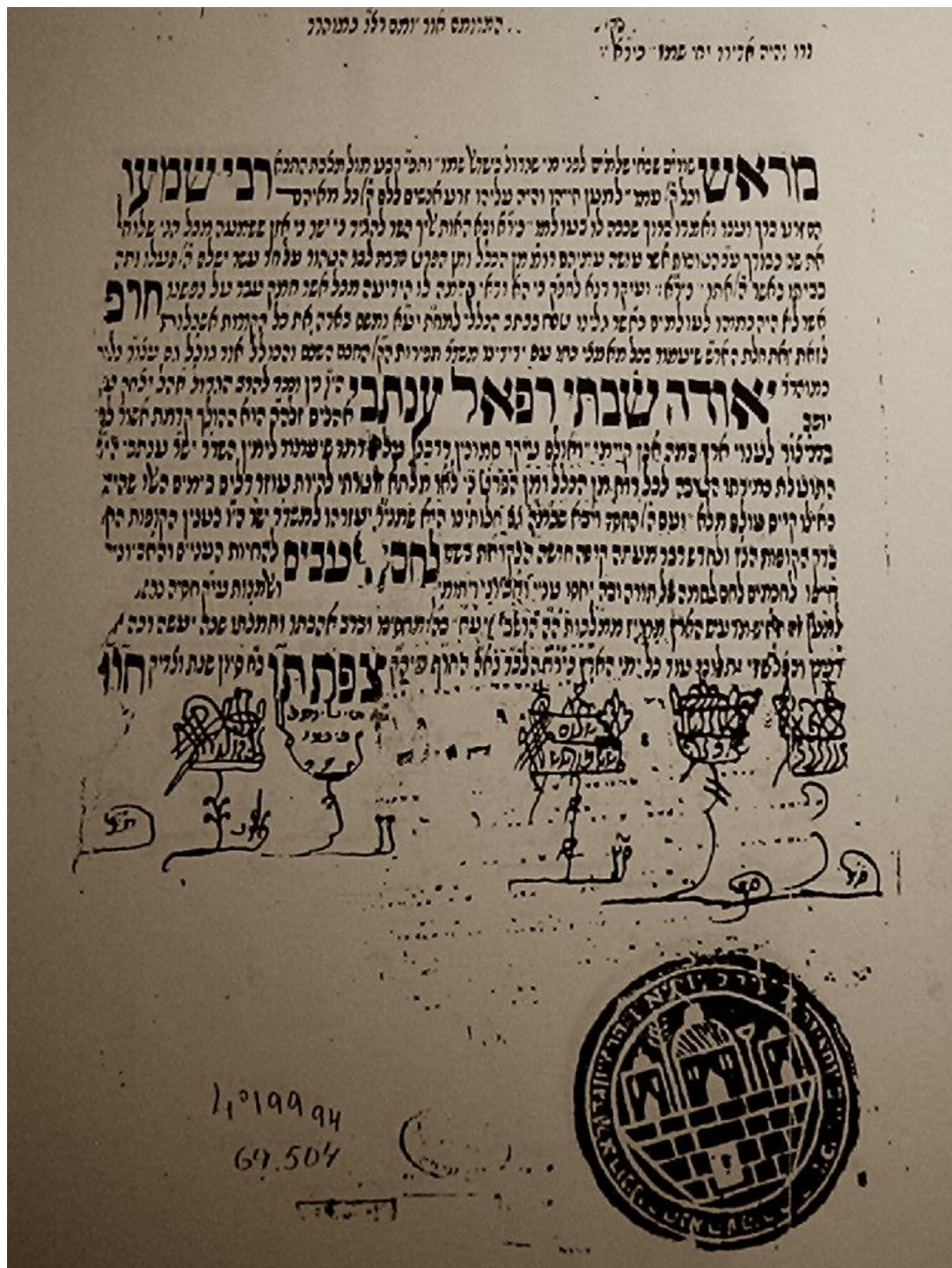
איור מס' 2
הפיט אשר חיבר הי"ר (בכתב ידו) למען שליחותו על נושא הוא ר' שמעון בר יוחאי.

לראש השיר הוא מקדים את השורות הבאות :

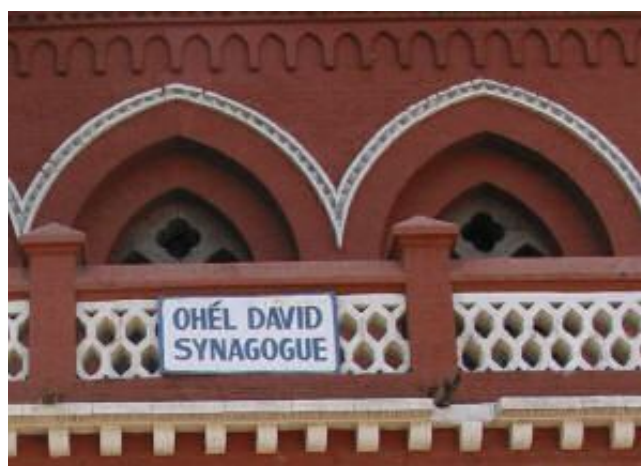
"שיר שבח שחברתי לכבוד התנא האלהי הרשב"י זיע"א ושמי בראש

אני יהודה שבתי רפאל ענתבי חזק שליחא דרחמנא"

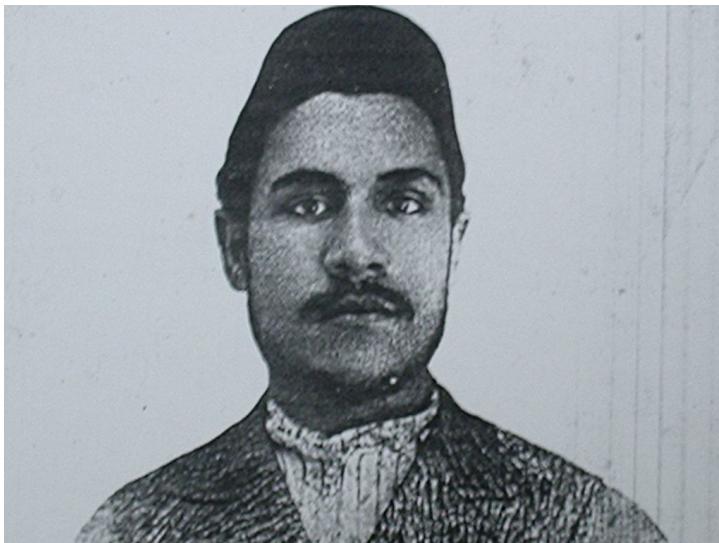
בית הכנסת "אוהל דוד" שבנה הגביר דוד ששון ברחוב ברח' מולדינה בבומבי שבהודו בשנת 1867

איור מס' 5
השד"ר ר' אליהו רחמים ענתבי ובנו יהודה חיים ענתבי

ר' אליהו רחמים ענתבי¹,
בכור הרב
יהודה שבתאי רפאל
ענתבי (היש"ר)

יהודה חיים ענתבי^{1,2},
בצעירותו.

בנו של ר' אליהו
רחמים ענתבי

¹ התמונות באדיבותו של שלומי ענתבי ז"ל בנו של יהודה חיים ענתבי, ונכדו של ר' אליהו רחמים ענתבי מקיבוץ איילת השחר
² נראה שגילו של הבן – יהודה חיים בתמונה זו קרוב לוודאי גדול מהגיל שבו הצטרף למסעו של אביו.

[illegible]

ביבליוגרפיה :

- [1] פנקס חשבונות השד"ר אליהו רחמים ענתבי, צפת . כתב יד , מחלקת כתבי היד הספריה הלאומית, ירושלים Heb 8⁰ 4275 [זה ספר פנקס חשבון המשמש כניסה והוצאה מיום שאני מתחיל... עפ"י שליחותי בעזרת העוזר האמיתי... הוא ישיב את שבותינו... ששים ושמחים אב ובנו ..ואגדל בני לתורה ולחופה ..הצעיר אליהו רחמים ענתבי ס"ט"]
- [2] ענתבי , יצחק , בית אב, בתוך : ענתבי אברהם, פני הבית, ליוורנו תר"ט (1849),
- [3] ענתבי , יצחק , אהל יצחק, בתוך : ענתבי אברהם, יושב אוהלים, ליוורנו תקפ"ה (1825)
- [4] אפרים ענתבי (בן הרב אברהם יעקב ענתבי ונכדו של היש"ר) זכרונות ואוטוביוגרפיה (כ"י – 14.6.1992)
- תולדות המשפחה (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך)
- אילן יוחסין (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך)
- מכתבו לשלומי ענתבי – פברואר 1988
- ברשות בניו מר אברהם ענתבי מחיפה, ומר אלי ענתבי מתל אביב.
- [5] שמעיה ענתבי (בן הרב אליהו רחמים ענתבי ונכדו של היש"ר) – פרקים לתולדות משפחת ענתבי ואוטוביוגרפיה (כ"י – 46 עמ', שנות השמונים), עותק כ"י מצוי בידיו של אחיינו שלומי ענתבי מק. איילת השחר. ברשות בנו ובתו של המחבר פרופ' אליהו ענתבי, עו"ד חמדה שפיר.
- [6] יעקב מרדכי ענתבי (בן הרב ישראל שמואל ענתבי ונכדו של היש"ר, סבי ז"ל) - מכתביו לבן דודו לשמעיה ענתבי אוגוסט 1973 . ברשות בתו עו"ד חמדה שפיר.
- [7] יוסף מייזל , רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט, בתוך : יצחק בן צבי ומאיר בניהו ספונות , ספר צפת א', תשכ"ב-תשכ"ד (1964) , מכון בן צבי ירושלים , עמ' תנח – תסה .
- [8] בן צבי יצחק, מאורעות צפת , (אגרת עשרים, אגרת עשרים ואחת) בתוך : יצחק בן צבי ומאיר בניהו, ספונות , ספר צפת ב', תשכ"ב-תשכ"ד (1964) , מכון בן צבי ירושלים, עמ' שטה-שטז.
- [9] יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל : תולדות השליחות מהארץ לגולה, מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, תשל"ז, מוסד הרב קוק, ירושלים, עמ' 678.
- [10] אביר יעקב , בתוך : כפוזי חיים. באור החיים, ירושלים 1929 , עמ' 80 (סוף הספר)
- [11] כתב שליחותו של הרב יהודה שבתאי רפאל ענתבי על ידי כוללות הספרדים של צפת כתב יד , מחלקת כתבי היד הספריה הלאומית, ירושלים 199 94⁰ , 69.504 [המרום אור יומם רצ"ו כמוהר"ר נר"ו יהיה ...מראש שמים שבחי שלמים לפני מי שגדול בישראל שמו...עבר על נפשנו חרפת רעב א.ח.)
- אשר לא היה כמוהו לעולמים...כמוהר"ר יאודה שבתאי רפאל ענתבי ה"ו ניו ונכד להרב הגדול אוהל יצחק ... יושב

אוהלים זל"ה הוא ההולך קדמת אשור...ואולם עיקר סמיכין דרבנן על....שיעמוד לימין השד"ר יש"ר ענתבי
הי"ו...עיה"ק צפת ת"ו כ"ח סיון שנת.."]

[12] ענתבי, אברהם, הקדמת הרב המו"ל נר"ו, בתוך: כפוס, חיים. באור החיים, ירושלים
1929, עמ' 4

[13] טולידאנו, יעקב משה, אוצר גנזים – אוסף איגרות לתולדות ארץ ישראל מתוך כתבי יד
עתיקים עם מבואות והערות, תש"ך, מוסד הרב קוק, עמ' 89-90 .
[14] ענתבי, יהודה חיים - זכרונות (אוטוביוגרפיה), כתב יד, תש"ח ברשות בנו שלומי ענתבי ז"ל ,
ק. איילת השחר). [תרל"ח – תש"ח, שני תאריכים חשובים. בראשון נולדתי ובשני זכיתי למלאת השבעים ב"ה.
יום הולדתי היה ביח' טבת ואבא ז"ל שהיה דורש נוטריקונים וגמטריאות עשה מתאריך זה..... "]

תודות :

לכל בני משפחת ענתבי, הנזכרים ברשימה הביבליוגרפית המחזיקים בחומרים שרשמו
זקני המשפחה שנלב"ע .
תודות לזקני המשפחה שרשמו ותיעדו, ש"אלמלא עמדתי על כתפי ענקים לא הייתי מרחיק ראות".
לרעייתי חגית תמ"א על תמיכתה והבנתה.
תודות לסבי יעקב מרדכי ענתבי ז"ל שנתן לי את החומר הראשוני וזרע בי את נבט המודעות המשפחתית
ואחרונים חביבים להורי ברוריה לבית ענתבי ודב חפר יבל"א על תמיכתם והבנתם לאורך השנים.